

Aktive jøder, tafatte myndigheter og gode hjelpere

Av de om lag 150 jødene som var innlagt som pasienter i sykehus høsten 1942, flyktet nesten 90 til Sverige. Dette utgjør en forholdsvis stor andel av de ca. 1200 jødene som flyktet til Sverige. Dessuten var det noen som fikk ligge i sykehus til krigens slutt. I tillegg til pasienter i sykehus, unnsnapp også en stor del av jødene som lå hjemme med legeattest. På den annen side ble vel 30 hentet fra sykehussenga eller tatt under flukt etter sykehusopphold og deportert.

Å opptre som syk med legeattest, enten i sykehus eller hjemme, fungerte for mange som et forholdsvis vellykket opplegg for å unngå arrestasjon og deportasjon. Dette forutsatte initiativ, mot og kreativitet fra jødene. Dessuten krevde det at helsepersonell og andre stilte opp og dermed risikerte mye i tilfelle oppleggene ble avslørt av myndighetene.

Statspolitiet stadig på etterskudd

Statspolitiet startet selve storaksjonen med å arrestere jødiske menn den 26. oktober 1942. Denne dagen ble minst 16 jødiske menn innlagt i sykehus, og i løpet av uka fra 23. til 29. oktober ble hele 42 menn innlagt. De fleste innleggelsene fant sted ved Oslo-sykehus, men det forekom innleggelse i alle landsdeler. Vi har f.eks. sett at både Moritz Geller på Nøtterøy og Isak Eidenbom i Sogn ble innlagt den 26. oktober med fiktive diagnoser som kan synes å ha vært forberedt på forhånd.

Det er ikke påvist noe som tyder på at disse tiltakene var resultat av en planlagt og samordnet plan, som skulle settes i verk om og når myndighetene startet en forventet storaksjon mot jøder. En slik plan måtte i tilfelle ha vært kjent både i legekretser og i jødiske miljøer. I så fall er det påfallende at den ikke er blitt omtalt i etterkrigstida. Det kan ikke utelukkes at det fantes en slik plan, men det er lite trolig.

Det er rimelig å tenke at innleggelse som pasient ved et sykehus kan være en måte å gå i skjul på i dramatiske situasjoner der en står i fare for

å bli arrestert. Sykehus blir gjerne oppfattet som et fristed der myndigheter kvier seg for å gå inn og foreta arrestasjoner. Ideen kan også ha oppstått på ulike steder samtidig. Som tidligere omtalt, skal f.eks. den jødiske forretningsmannen Moritz Rabinowitz allerede høsten 1940 ha fått tilbud fra motstandshold om å bli lagt i skjul ved Valen psykiatriske sykehus i Sunnhordland.³⁷⁶ Utover høsten 1942 tydet mye på at myndighetene ville sette i verk alvorlige tiltak mot jøder. Alternativet med å søke dekning som pasient i sykehus kan ha blitt diskutert både i jødiske miljø og i legekretser.

Disse miljøene hadde trolig til felles at de var preget av utstrakt kontakt internt. Dermed kan ideen om sykehusinnleggelse ha spredt seg raskt og kanskje ha bidratt både til at jøder oppsøkte sykehus og til at helsepersonell var beredt til å ta inn jøder med mer eller mindre fiktive diagnoser. Dette vet vi lite om utover at alternativet ble diskutert i jødiske miljø.³⁷⁷

Nazimyndighetene var ikke forberedt på at så mange jøder oppsøkte sykehus og ble innlagt da aksjonene startet opp. Politiet satte i verk en del tiltak for å forsøke å holde en viss kontroll med dem. De hentet også ut en del for fengsling og deportasjon. Etter hvert ble det innen Statspolitiet også drøftet muligheten av å samle dem ved én bevoktet sykehusavdeling, men dette ble det ikke noe av.

Statspolitiet var i hele perioden på etterskudd med sine tiltak, og tiltakene ble gjerne forsøkt trent av sykehuspersonalet. Disse forholdene bidro trolig til at sykehusinnleggelser og det å ligge hjemme med legeattest, resulterte i at såpass mange jøder unngikk deportasjon.

Menneskelige hensyn fra myndighetene?

Aksjonene mot jødene var ubeskrivelig brutale og umenneskelige. Da kan det virke paradoksalt at det i en del tilfeller tilsynelatende ble tatt menneskelige hensyn.

Hvis Statspolitiet ble overbevist om at en jøde virkelig var kronisk syk uten utsikt til å bli frisk, fikk vedkommende noen ganger bli værende og unngikk å bli arrestert. Dette gjaldt f.eks. for en del jøder som oppholdt seg ved asyl og institusjoner for «åndssvake». En del av disse fikk bli værende på institusjon gjennom krigen. Noen av dem hadde bodd ved disse institusjonene i mange år. Enkelte ble hentet ut og deportert, andre fikk bli værende.

Et kriterium for å få bli værende som pasient, kan ha vært at Statspolitiet så for seg en del praktisk bryderi med å få fraktet dem ut av landet. Et annet forhold var hensynet til å gjennomføre aksjonene mest mulig i stillhet. Nazi-

³⁷⁶ Vestbø (2011), s. 185

³⁷⁷ Levin (1983), s. 138

myndighetene ønsket ikke noen oppmerksomhet om brutale arrestasjoner og deportasjoner. Også det kan ha gjort at en del psykisk utviklingshemmede eller alvorlig psykisk syke jøder ikke ble hentet ut fra institusjoner, selv om det forekom at de ble tatt.

Her var også et tredje forhold av betydning. Det gjaldt i hvilken grad de jødiske pasientene ble ansett som noen fare for naziregimets rasebaserte befolkningspolitikk. Målet var å fjerne det jødiske innslaget i befolkningen, og dermed var det aktuelt å drepe flest mulig. I tilfeller der det ut fra alder eller helsetilstand var åpenbart at vedkommende uansett ikke kom til å få flere barn, forekom det imidlertid at jødiske personer fikk bli værende. Det ble da trolig tatt for gitt at når vedkommende døde, ville denne jødiske slektsgreina i Norge være utdødd.

Dette gjaldt f.eks. for en mann som var blitt erklært sinnssyk nesten 20 år før krigen og som det siste tiåret hadde vært i privat forpleining hos en bonde.³⁷⁸ Hans tilstand ble vurdert av Statspolitiet, som i en rapport skrev at *«Det er ingen utsikt til at han nogen gang kan bli frisk igjen. Det er helt utelukket at han kan forplante sig. Han skulde egentlig ha vært på asyl, men på grund av plassmangel har myndighetene måtte ha ham i pleie på landet.»* I dette, og en del tilsvarende tilfeller, ble det ikke foretatt arrestasjon og deportasjon. Det ble trolig ikke regnet som nødvendig i forhold til det overordnede målet med aksjonene mot jødene.

I noen tilfeller, f.eks. med Gisela Wilmersdoerffer, ble likevel politiet bevisst villedet til å tro at vedkommende virkelig var dødssyk. Dermed fant myndighetene det tydeligvis ikke regningssvarende å få henne transportert ut av landet. Det viste seg altså at det var mulig å utnytte myndighetenes praksis med å vurdere om det var bryet verdt å deportere enkelte jøder.

Statspolitiets Knut Rød skrev i flere brev til lokalt politi at navngitte jøder skulle arresteres og transporteres til Oslo dersom *«ikke overhengende fare for livet foreligger»*. Bakgrunnen for denne praksisen var trolig også at myndighetene ikke ønsket å påta seg arbeid med transport av jøder som trolig likevel kom til å dø i nær framtid, og kanskje under selve transporten, med det praktiske merarbeidet det ville medføre.

Det kan synes som at det forbeholdet som lå i ordren om å transportere de aktuelle jødene til Oslo, i flere tilfeller ble utnyttet av lokale leger, og kanskje også lokale politifolk. Etter å ha fått en slik ordre ba f.eks. politimester Trygve Fehn i Tønsberg om uttalelser om jøden Moritz Geller på Nøtterøy fra legene Harald Kolstad og Tore Skau. De mente begge at en

---

378 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2 arrestasjon av jøder, jøder utenbys sak 95-255, sak 255, politirapport 13.4.1943

lengre transport ikke var tilrådelig.³⁷⁹ Nå rakk Moritz Geller å flykte til Sverige innen Statspolitiet rakk å følge opp hans sak, men det er mulig at denne praksisen med å innhente uttalelser fra lokale leger, førte til den nødvendige utsettelsen som gjorde det mulig å gjennomføre en flukt.

Politiinspektør Knut Rød bidro altså i en del tilfeller til utsettelse av arrestasjoner ved å ta forbehold om jøder som ble vurdert å ikke tåle en transport. Tilsvarende skapte Statspolitiets lege Hans Eng i noen tilfeller utsettelser ved å skrive på legeattester at jøden var «for gammel». I en del andre tilfeller skrev han bare lakonisk merknaden «kan hentes». Når Hans Eng påførte at jøden var «for gammel», var det trolig ment i forhold til retningslinjene for arrestasjoner av jødiske menn ved aksjonen fra 26. oktober 1942. Der skulle menn eldre enn 65 år ikke tas. Ved den neste aksjonen en måned senere gjaldt ingen slik aldersbegrensning.

Aldersgrensa var trolig satt bare for at Statspolitiet skulle unngå å måtte oppbevare eldre, og kanskje syke, jødiske menn inntil de kunne deporteres. Det ble dessuten kanskje vurdert som lite sannsynlig at eldre menn skulle forsøke å rømme fra landet. I praksis viste det seg likevel at det forekom. De jødiske mennene Wulf Meszansky, Isidor Gabbe og Meinhold Mühlfelder er eksempler der utsettelse gitt av dr. Hans Eng, ble nyttet til å flykte.

I tillegg til at bestemmelser gitt av Statspolitiet ga noen jøder muligheter for å unngå arrestasjon, forekom det også at tyske myndigheter tilsynelatende viste menneskelige hensyn i enkelttilfeller under aksjonene. Dette gjaldt for det jødiske ekteparet Jette (1868–1947) og Gerson Karpol (1862–1947) som drev et gårdsbruk på Harpefoss i Gudbrandsdalen.³⁸⁰ Ved aksjonene høsten 1942 var deres tre voksne barn blitt arrestert og deportert, mens foreldrene fortsatt fikk bo hjemme på grunn av høy alder og dårlig helse. Statspolitiet fulgte imidlertid med, og distriktslegen måtte rapportere om parets helsetilstand og om de kunne transporteres til Oslo med sikte på deportasjon. I en rapport i januar 1943 meldte han at: «...*jeg antar at transporten til Oslo neppe vil medføre overhengende fare, men deres tilstand er slik at de må antas å bli syke.*»³⁸¹ Den 25. januar 1943 ble de likevel fraktet

---

379 De følgende opplysningene er fra RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, arrestasjon av jøder, jøder utenbys, sak 203 Moritz O. Geller, brev 7.1.1943 fra Stapo til pm Tønsberg og blå saksmappe med påskrifter

380 For mer om familien Karpol, se Øvrelid (1991) s. 101–103, Pryser (2006) og Corell (2021)

381 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp 2: Skriv vedr. jøder I-M, legeerklæring 12.1.1943

til Oslo, der Jette Karpol ble innsatt på Bredtveit fengsel og hennes mann ble innlagt i Ullevål sykehus på grunn av et sår på foten.³⁸²

I februar 1943 ble den siste store deportasjonen av jøder gjennomført med båten *Gotenland*. I dagene før båtens avgang samlet Statspolitiet en rekke jøder for deportasjon. En av disse var Gerson Karpol. I pasientjournalen ved Ullevål sykehus står det den 23. februar: «*tatt ut av sykehuset av Statspolitiet*». Han har selv berettet om hvordan dette skjedde: «*Ein dag kom oversytera gråtande inn og sa: 'Kjære Karpol, nå kjem politiet og skal hente deg'. Karpol var nå frisk og sterk, tykte han. Det kom in 2 stygge politimenn, kledde på han dei gamle kledda hans og tok han med seg. Systrene stod ikring og gret.*»³⁸³ Han ble kjørt til Bredtveit fengsel, der han ble innsatt samme dag.³⁸⁴ Her møtte han også flere andre jøder som var brakt dit, bl.a. noen fra det jødiske gamlehjemmet. Der ble han heller brutalt behandlet og ble igjen dårlig, spesielt da i foten der såret hadde utviklet seg til koldbrann.

Neste dag ble de kjørt ned til Oslo havn for å bringes om bord i *Gotenland*. Også nå ble han brutalt behandlet og greide ikke å gå om bord. Da kom en tysk offiser bort til dem. Ifølge Gerson Karpols egen beretning var det «*ein mann i uniform, sabel og mange ordenar, tysk offiser, truleg ein oberst. 'Du er sjuk?' sa han til Karpol. Ja, Karpol fortalde at han hadde kolbrand i foten. Dei kom da i prat med einannen, samtalen vart førd på tysk, og Karpol fortalde han alt om seg sjølv. Etter han hadde fått saga til Karpol, strekte han opp handa si og sa: 'Du og kona di er frigjevne her i landet. Du og kona di skal koma attende til heimen Dykkar. Men du er sjuk, du må på sjukehus. Vil du attende til same sjukehuset du kom fra?' Ja, Karpol var nøgd med det. Offiseren gav så ordre om å sende Karpol til Ullevål att.*»³⁸⁵

Dette må ha skjedd den 24. februar og samme dag ble Gerson Karpol igjen innlagt i Ullevål sykehus. Ifølge Karpol ble det «*stor glede da han kom attende til Ullevål. Han var sjuk, vinstre foten hans var blåsvart og heilt kald og lam. Men dei arbeidde med han, og etterkvart vart han betre.*» Mens Gerson lå i Ullevål sykehus, var Jette Karpol blitt innlagt i Oslo fengselspsykehus. Der lå de til de tidlig i mars 1943 ble transportert til Hundorp i Gudbrands-

382 Jette: (innskrevet på Bredtveit fengsel 26.1.1943) ref: RA/S-1329 Statspolitiet, Cke 3 fangeregister G-K; se også RA/S-1329 Statspolitiet, Cl 14 mottagelsesprotokoll 1941–1944, s. 294, nr. 506; Gerson: (via Oslo legevakt innlagt på Ullevål sykehus avd. 3, men den 29.1.1943 overført til avd. 5) ref: RA/S-1564 Justisdepartementet, Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer, Hcc 949, mp. 5, Karpol, Samuel. Ref nr. 197, regning for legebekostnader ved Oslo kommunale legevakt 26.1.1943; Oslo byarkiv, Ullevål sykehus, pasientjournal, avd. 5, j.nr. 3

383 RA/S-3138 Landssvikarkivet, Gudbrandsdalen politikammer, Anr. 4032 Harald Hammer, dok. 13, s. 9

384 RA/S-1329 Statspolitiet, Cke 3 fangeregister G-K; se også RA/S-1329 Statspolitiet, Cl 14 mottagelsesprotokoll 1941–1944, s. 315, nr. 513

385 RA/S-3138 Landssvikarkivet, Gudbrandsdalen politikammer, Anr. 4032 Harald Hammer, dok. 13, s. 10

dalen, der de ble innlagt på gamlehjemmet. Etter krigen bodde de en tid i det jødiske gamlehjemmet i Oslo og døde der i 1947.

Den tyske offiseren på kaien som bestemte at de ikke skulle deporteres, var Wilhelm Wagner (1909–1978), leder for kontoret innen det tyske sikkerhetspolitiet med ansvar for deportasjon av jødene fra Norge.³⁸⁶ Trolig tok Wagner denne beslutningen av rent praktiske hensyn. Han mente antakelig at det rent rasepolitisk ikke var av betydning om disse to eldre og syke jødene fikk leve sine siste år i Norge. Han antok muligens at det bare ville skape unødig bryderi å frakte dem ut av landet.

Det samme gjaldt trolig for Julie Elias (1866–1943), som også var bosatt i Gudbrandsdalen. Hennes mann ble deportert ved aksjonene høsten 1942, mens Julie Elias var alvorlig syk og fikk foreløpig bo hjemme med legeattest.³⁸⁷ I januar 1943 ble hun fraktet til Oslo, men ble innlagt i Ullevål sykehus den 26.1.1943.³⁸⁸ En måned senere, den 25. februar 1942, samme dag som *Gotenland* forlot Oslo, sendte Statspolitiet brev til Ullevål sykehus med melding om at Julie Elias var «*løslatt fra internering som jødinne og at der intet er til hinder for at hun kan utskrives fra sykehuset og reise til sin bopel*».³⁸⁹ Den 16.4.1943 ble hun så utskrevet fra sykehuset og dro til Lillehammer der hun døde i august samme år.³⁹⁰ I denne saken kan en liten blyantmerknad påført Statspolitiets kopi av brevet til 26.2.1943 tyde på at de måtte ha tyskernes tillatelse til å løslate Julie Elias: «*ordre/Böhm*». Merknaden betød trolig at løslatelsen skjedde etter ordre fra Wagners nære medarbeider Untersturmführer Erhard (Harry) Böhm.

Det er rimelig å anta at slike rent praktiske hensyn ved håndtering av enkelte jøder også var bakgrunnen for Knut Røds forbehold ved arrestasjon og for dr. Hans Engs merknader om at enkelte jøder var for gamle for arrestasjon. På den annen side har disse tre sentrale aktørene ved aksjonene mot jødene til felles at de slapp heller lett fra de rettslige oppgjørene etter krigen. Wilhelm Wagner fikk riktignok først dødsdom, men den ble omgjort til livsvarig tvangsarbeid, og han ble benådet allerede i 1951. Da kunne han reise hjem til Tyskland, der han senere arbeidet som bankfunksjonær og døde i 1978. Hans Eng fikk også en dom i rettsoppjøret etter krigen, men slapp fri i 1948, og fra 1950 til 1985 arbeidet han som lege i Kvænangen

³⁸⁶ Bruland (2017), s. 354

³⁸⁷ S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jøder, kvinner uten nr, A-Å, legeerklæring 25.11.1942

³⁸⁸ Julie Elias er innført i pasientregisteret for Ullevål sykehus, avd. IV, men hennes pasientjournal ligger ikke på sin plass i arkivet, ref. Oslo byarkiv, Ullevål sykehus, avd. 4, Fa-23 innskrivingsprotokoll 1942–1943

³⁸⁹ S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jøder, kvinner uten nr, A-Å, brev 25.2.1942 fra Statspolitiet til Ullevål sykehus

³⁹⁰ Opplysningen om hennes opphold og død på Lillehammer og mer om familien Elias, se Kongssund (2021)

i Troms, der han også ble innvalgt i kommunestyret. Den tredje av disse tre, Knut Rød, sluttet i Statspolitiet før krigens slutt. Han tonet ned sin rolle i aksjonene mot jødene og fikk beholde sin stilling i politiet, der han arbeidet til 1965.

Sett i ettertid kan det synes påfallende at disse tre sentrale aktørene i aksjonene mot jødene i Norge slapp så lett fra de rettslige oppgjørene etter krigen. Det kan være gode grunner til å mene at de burde ha blitt straffet hardere for sine sentrale funksjoner i aksjonene fra høsten 1942. Det er mulig at de nøt godt av at deltakelse i aksjonene mot jødene egentlig ikke ble vurdert like alvorlig som andre forhold fra krigsårene. På den annen side må de nødvendigvis ha klart å gi et bilde av seg selv som var annerledes enn politifolk på lavere nivå der flere fikk strengere straffer.

Alle disse tre hadde høy utdanning og kontorjobber innen politiet. De tok trolig selv i liten grad del i brutale aksjoner og behandling av arresterte. Det er mulig at de sikkert siviliserte og dannede menneskene som satt på kontor og skrev brev og notater, ikke så på seg selv som brutale drapsmenn. Rent psykologisk er det mulig at de nektet å ta inn over seg at de ved sine avgjørelser bidro til å ta liv. Det var stor avstand mellom skrivepulten i Oslo og gasskamrene i Auschwitz. Det var to verdener som trolig ikke fullt ut lot seg forene. De kan kanskje, bevisst eller ubevisst, ha sørget for å få med noen «snille» passuser i sine brev med for øvrig brutale budskap. De gjorde kanskje dette også for å forsvare for seg selv at de egentlig ikke var onde mennesker.

Det er likevel heller tvilsomt om slike forhold kan bidra til å forklare de tilsynelatende paradoksale retningslinjer og bestemmelser som her er omtalt. Enda mer tvilsomt er det at det lå genuint menneskelige holdninger bak. Det mest sannsynlige er at bakgrunnen var et ønske om å gjennomføre aksjonene så effektivt som mulig uten unødig bryderi ved å håndtere for mange eldre og syke jøder. Uansett førte unntak for visse eldre og syke, aldersgrenser, forbehold ved transport og enkeltunntak til at en del jøder unngikk arrestasjon og deportering.

Jødene satt ikke passive og ventet på å bli tatt

Innledningsvis nevnte jeg at det har vært utbredte oppfatninger om at mange jøder nektet å forsøke å flykte, selv om de fikk sterke råd om å komme seg bort i tide og at mange jøder satt passive og ventet på å bli tatt.

Slike spørsmål er ikke noe hovedtema her. Det er heller ikke mulig å trekke bastante konklusjoner om slike forhold basert på mitt materiale. Det er likevel klart at de fleste jøder som opptrådte som pasienter under aksjonene fra høsten 1942, gjorde dette som ledd i bevisste forsøk på å unngå

å bli tatt. Mange av dem var aktive og kreative, og det samme gjaldt familie-medlemmer og andre som hjalp til. Likevel var det en del jøder som ikke var villige til å forsøke å flykte, selv om de forsto at de var i en farlig situa-sjon. De konkrete sakene der dette forekommer, tyder på at slik vegring ofte hadde sine klart bevisste og forståelige grunner. Det gjaldt ofte tilfeller der det var tale om å forlate nære familiemedlemmer eller venner, som selv ikke var i stand til å flykte.

Et eksempel er Marcus Bermann i Trondheim som ikke ville forlate sin gamle og syke mor. Først etter at hun døde, valgte han å flykte fra sykehuset. Tilsvarende i samme by ble Rebekka Philipsohns (1872–1945) fire døtre værende hjemme for å pleie sin syke mor inntil aksjonene høsten 1942.³⁹¹ Allerede fra 1941 var familien tilbudt hjelp til å rømme til Sverige, men avsto alle tilbud. Ifølge Rebekka Philipsohns barnebarn Betzy Rosenberg (1919–2004) var den viktigste grunnen til dette at de måtte ta hensyn til bestemoras situasjon: «*Hun hadde hjerteproblemer og vi holdt ikke ut tanken på å forlate henne idet hun ikke var sterk nok til å krysse grensen til Sverige*». Ved aksjonen i slutten av november 1942 ble så tre av de fire voksne døtrene anholdt.

Den fjerde dattera, Esther Rosa Philipsohn (1903–1943), fikk lov til å forbli hjemme for å stelle mora. I slutten av januar 1943 omtalte Stats-politiet i Trondheim dette forholdet i en rapport til hovedkontoret i Oslo: «*Ester Rosa Philippsohn er fremdeles hjemme hos sin mor for å pleie henne. Dr. Kindt har erklært at i tilfelle Ester Rosa blir transportert bort vil den gamle med en gang stryke med. Det er liten chance for at Ester Rosa Phillipsohn vil gi sig av med å rømme. En anser det derfor best at Ester Rosa inntil videre blir hjemme for å pleie og passe sin mor.*»³⁹²

Det var trolig ikke dr. Kristian Kindts (1882–1951) hensikt, men sett ut fra myndighetenes ønske om å utrydde det jødiske innslaget i landets befolkning, måtte den logiske følgen av legens erklæring være å «transportere bort» Esther Rosa Philipsohn. Dette ble da også gjort. Bare få uker senere ble hun anholdt, sendt til Oslo og deportert den 25. februar 1943 sammen med sin far og tre søstre. I ettertid uttalte Betzy Rosenberg seg om myndighetenes håndtering av situasjonen der familien høsten 1942 ikke ville forlate hennes syke bestemor, mens det ennå var tid: «*nazistene var like effektive som de var pragmatiske i sin tilnærming*».³⁹³

391 Rosenberg (2013 internett), (lest 12.12.2018) s. 10 – sitatet: forfatterens egen oversettelse fra engelsk

392 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp 22 Skriv vedk. jøder N-Ø, Politirapport 27.1.1943

393 Rosenberg (2013 internett), s. 6; Om Betzy Rosenbergs historie, se Lindahl (2018)

Det var flere tilfeller der jøder av hensyn til sine nærmeste lot være å forsøke å rømme fra landet. Det gjaldt bl.a. den senere kjente psykiateren Leo Eitinger (1912–1996) som i 1939 var kommet til Norge fra Tsjekkoslovakia.³⁹⁴ Våren 1942 ble han arrestert og satt fengslet, først på Falstad og så på Bredtveit, inntil han i februar 1943 ble deportert. I løpet av den tida han satt fengslet, ble han innlagt i sykehus to ganger, først i Innherred sykehus i Levanger og senere ved Oslo fengselssykehus. Selv om han ble deportert, er det en del forhold som kan tale for at det ble arbeidet for at han enten kunne flykte eller få varig opphold i sykehus.

Om oppholdet i sykehuset i Levanger er det i ettertid sagt at «*I tre og en halv måned greide fangelege Øvrelid å holde Eitinger på sykehuset i Levanger.*»³⁹⁵ Denne «fangelegen» på Falstad var høyst sannsynlig distriktslege Johannes Sigurd Øvrelid (1893–1954), som var blitt innsatt på Falstad i mai 1942. Påstanden om at «fangelege» Øvrelid på Falstad skulle hatt innflytelse, ikke bare på innleggelsen, men også varigheten av oppholdet i sykehuset i Levanger, synes noe spesiell. Det er likevel mulig at han var i posisjon til å påvirke leirledelsen til å utsette å hente tilbake Leo Eitinger fra sykehuset. Mens han lå i sykehus i Levanger forsøkte også overlegene Helge B. Granrud (1908–2004) i Levanger og Torleif Dale (1900–1995) ved Rikshospitalet å få han overført fra Levanger til Rikshospitalet.³⁹⁶ Dessuten forsøkte Torleif Dale og fengselslege Gordon Johnsen på det samme også senere, da Leo Eitinger var innlagt i fengselssykehuset i Oslo.

Disse forsøkene førte ikke fram, men var muligens forsøk på å legge forholdene bedre til rette for flukt. En slik antagelse styrkes også når en ser nærmere på legene som var involvert. Legen ved fengselssykehuset i Oslo, Gordon Johnsen, senere kjent som psykiater og predikant, var involvert i illegalt arbeid i samarbeid med overlege Haakon Sæthre ved Ullevål sykehus.³⁹⁷ Dr. Johannes Sigurd Øvrelid hadde bl.a. vært med og organisert «legefronten» i Romsdal og Nordmøre.³⁹⁸ Dessuten var overlege og professor Torleif Dale ved Rikshospitalets røntgenavdeling fra tidlig under krigen en sentral person innen det organiserte motstandsarbeidet med et utstrakt kontaktnett.³⁹⁹

394 En del opplysninger om Eitingers liv under krigen er hentet fra boka: Skjæraasen (1988)

395 Skjæraasen (1988), s. 78

396 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, mp: arrestasjon av jøder, jøder utenbys, sak 96, brev 1.9.1942 som var vedlagt brev 30.1.1943 fra Rikshospitalets røntgen-radiuminstitutt ved professor Torleif Dale

397 Mürer (1947), s. 82ff

398 NHM, HHI-arkivet boks 54, Civilorg, Nordmøre, rapporter, bilag 1, s. 2 og s. 7; ibid., Bilag 2 Rapport fra kontaktpunkt for Romsdal; ibid. Bilag 17 brev 31.3.1947, s. 3

399 NHM, HHI-arkivet boks 55, KK-rapporter, bilag 4, s. 2 og 3 og bilag 22, s. 2

Under sine sykehusopphold fikk Leo Eitinger flere tilbud om hjelp til å flykte fra sykehuset og videre til Sverige. Mens han var i sykehuset i Levanger fikk han besøk av venner som ville «arrangere en tur over fjellet» for ham, men takket nei.⁴⁰⁰ Under oppholdet ved fengselspsykehuset i Oslo delte han rom med trondheimsjøden Julius Paltiel (1924–2008).⁴⁰¹ Før Statspolitiet i slutten av februar 1943 hentet dem begge tilbake til Bredtveit for deportasjon, skal fengselslege Gordon Johnsen ha tilbudt dem hjelp til å flykte eller på annet vis unngå å bli deportert. Han kjente motstandsfolk med fluktruter.⁴⁰²

Det framstår som om Leo Eitinger ikke ønsket å flykte fra landet, til tross for den dramatiske situasjonen han var i. Sykehusoppholdet i Levanger fant riktignok sted før de omfattende aksjonene. Det er dermed mulig at han ikke vurderte situasjonen som spesielt truende da. Et fluktforsøk ville dessuten i seg selv innebære fare for å bli tatt og straffet. Ved innleggelsen var han også blitt truet med at om han rømte, ville ti tilfeldige fanger ved Falstad bli skutt.⁴⁰³ Utpå vinteren 1943 uttalte han om dette sykehusoppholdet at «Jeg lå på sykehus i Levanger i 4 måneder og hadde hver dag god anledning til å rømme hvis det var det jeg ønsket».⁴⁰⁴

Da det i begynnelsen av februar 1943 ble forsøkt å få Leo Eitinger overført fra fengselspsykehuset i Oslo til Rikshospitalet, ble dette avvist av Statspolitiet på grunn av rømningsfaren. Han forsøkte selv å argumentere mot dette ved å si at «Jeg ønsker ikke å rømme...».⁴⁰⁵ Et par uker senere ble han deportert, og på dette tidspunktet var han selvsagt kjent med de omfattende deportasjonene tre måneder tidligere. Det er derfor verdt å merke seg at han fortsatt så uttrykkelig hevdet at han ikke ønsket å rømme.

Også hans argumentasjon mot å ville forsøke å flykte er interessant. Da han tidlig på høsten 1942 lå i sykehuset i Levanger, begrunnet han i ettertid dette med hensynet til sine jødiske venner.⁴⁰⁶ Han fryktet represalier mot andre jøder og mente dessuten at «det de hadde begynt i fellesskap, det skulle de fullføre i fellesskap». Han tenkte da trolig på gruppa av tsjekkosllovakiske jøder som var kommet til Norge på samme tid og hadde holdt

400 Skjæraasen (1988), s. 74

401 Komissar (1995), s. 41; Både Leo Eitinger og Julius Paltiel satt fengslet da de ble innlagt i sykehus. Det er uklart om de ble innlagt utelukkende av medisinske grunner eller om de også i større eller mindre grad simulerte syke. De er tvilstilfeller, men er likevel regnet med blant jødene som ble innlagt i forbindelse med aksjonene fra høsten 1942

402 Komissar (1995), s. 42; Ifølge Bjarte Bruland har Julius Paltiel overfor ham aldri forklart dette som et tilbud om flukt, men som et forsøk på å hindre deportasjon (e-post til forfatteren fra Bjarte Bruland 12.1.2019)

403 Skjæraasen (1988), s. 73f

404 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, sak 96, brev 10.2.1943 fra Fengselspsykehuset til dr. Hans Eng

405 Ibid.

406 Skjæraasen (1988), s. 74

sammen. Om lag et halvår senere, under oppholdet på fengselssykehuset, presiserte han at flukt ikke var aktuelt for ham, «*allerminst av hensyn til min familie som sitter på Bredtvedt.*»⁴⁰⁷ Med familie tenkte han trolig på den jødiske kvinne Nora Lustig (1899–1943), som han betraktet nærmest som ei pleiemor, og hennes to voksne sønner.

Flere tiår etter krigen publiserte Julius Paltiel, som delte værelse med Leo Eitinger i fengselssykehuset, sin historie i bokform.⁴⁰⁸ Her omtaler også han de to jødiske pasientenes begrunnelse for å takke nei til dr. Gordon Johnsens tilbud om bistand: «*Leo og jeg diskuterer tilbudet, men tør ikke ta imot hjelpen. Hva vil tyskerne gjøre mot mamma og Leos pleiemor, Nora Lustig, som begge sitter på Bredtveit?*».⁴⁰⁹ Også mens Julius Paltiel bodde i Trondheim like før aksjonene høsten 1942, hadde han planlagt å flykte, men ville ikke reise uten å få med seg mora.⁴¹⁰

Valgsituasjonen som Leo Eitinger og Julius Paltiel sto overfor, illustrerer kvalene mange jøder hadde. Skulle de ta imot tilbud om flukt og dermed forlate sine nærmeste? Disse to valgte å takke nei til tilbud og ble begge deportert. De ble deportert sammen med Julius Paltiels kone, Kaja Ruth Paltiel (1895–1943), og Nora Lustig med sine voksne tvillingsønner Fritz (1922–) og Hans Lustig (1922–2009). De to kvinnene ble drept umiddelbart etter deportasjonen. De fire mennene var blant de 34 jødene som overlevde deportasjon.

Frykten for at familiemedlemmer skulle bli tatt som gissel om en selv flyktet fra landet, var reell. Herman Sachnowitz har f.eks. fortalt at før aksjonene ble satt i verk høsten 1942 satt stadig ett av familiens voksne, mannlige medlemmer inne som gissel: «*Gestapo hadde sagt klart fra at dersom en av oss flyktet, ville en annen av familien bli skutt.*»⁴¹¹ Herman Sachnowitz var blant dem som valgte å ikke ta imot tilbud om hjelp til å flykte fordi han ikke fikk med seg sin familie. Dagen før han skulle sendes tilbake til Berg leir fra sykehuset i Tønsberg, var han i tvil og spurte overlege Nikolai Nissen Paus om hva han burde gjøre: «*Forsvinn!*» sa han. «*Forsvinn i kveld! Ingen kommer til å stanse deg i korridorene.*» Han innprentet meg hvilken vei jeg skulle følge, og hvilken bakdør som skulle stå åpen.»⁴¹² Herman Sachnowitz valgte likevel å bli. Han ble deportert, men også han var blant de ytterst få som overlevde og kunne vende hjem etter krigen.

407 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, sak 96, brev 10.2.1943 fra Fengselssykehuset til dr. Hans Eng

408 Komissar (1995)

409 Ibid., s. 41

410 Reitan (2005), s. 116

411 Sachnowitz (1978), s. 8

412 Ibid., s. 12

Også mer generelt fryktet trolig mange at familiemedlemmer kunne brukes som gisler dersom de selv flyktet. Dette gjaldt spesielt for ektefellene til de jødiske mennene som ble arrestert og internert etter den første omfattende aksjonen den 26. oktober 1942. Mange av dem kviet seg trolig for å takke ja til tilbud om hjelp til å flykte, fordi de fryktet at deres menn ville bli straffet.

I tillegg kom selvsagt at det var strengt forbud mot å forlate landet uten tillatelse. Fluktforsøk ville bli straffet hardt, kanskje med dødsstraff. Så lenge det var uvisst om jøder i Norge virkelig ville bli utsatt for alvorlige overgrep, er det forståelig om noen ikke ville risikere å bli tatt ved fluktforsøk.

Det forekom sikkert at enkelte jøder unnlot å forsøke å forlate landet også av andre grunner. Noen håpet trolig at det ikke skulle komme så harde tiltak. Det er for mange tungt og drastisk å forlate sitt hjem, og en del drøyde for lenge med å bestemme seg. Jøder som var kommet til Norge som flykninger i tida etter nazistenes maktovertagelse i Tyskland på 1930-tallet, visste hva de flyktet fra. Mange forventet trolig også harde tiltak i Norge etter den tyske okkupasjonen. I motsetning til de norske jødene, bodde mange av dem også nærmest i en koffert. Det kunne for noen bety at de hadde lite å forlate i Norge og dermed flyktet videre i tide. Andre flykninger kunne resignere og ikke orke å legge ut på nytt og risikofylt fluktforsøk. Dette siste gjaldt trolig også en del eldre norske jøder som ikke orket å legge ut på fluktforsøk, der de også måtte regne med å ta seg fram i skogsterrang i nattemørke.

Uansett hva som var grunnen til at jøder takket nei til tilbud om å bli hjulpet ved fluktforsøk, hadde de fleste sine høyst rasjonelle og forståelige grunner.

Viktig med gode kontakter

Som nevnt var innleggelse i sykehus som ledd i fluktplaner utbredt i visse storfamilier. Jeg har nevnt eksempler fra én familie, men tilsvarende kunne vært vist for andre jødiske storfamilier. Her framkommer det en rekke tilfeller der ektefeller, foreldre og barn, søsken, svogere etc. ble innlagt i sykehus. Mange av dem lyktes i å flykte fra sykehuset og videre til Sverige.

Slike eksempler kan tyde på at innleggelser ble planlagt i fellesskap innen familier og mellom familier. Store deler av det jødiske miljøet var sterkt sammenknyttet ved interne ekteskapsinngåelser gjennom flere generasjoner. Det er mulig at dette var fordelaktig i den dramatiske situasjonen som oppsto under krigen. Om én jøde fikk kontakt med en lege som var villig til å legge inn jøder i sykehus med mer eller mindre fiktive diagnoser, kunne denne kontakten kanskje også komme andre til gode ved at flere kunne bli

innlagt samme sted eller ved at de ble satt i forbindelse med leger ved andre sykehus.

Det synes å være en tendens til at en del av jødene som ikke ble innlagt i sykehus, men lå syke hjemme med legeattest, ikke var medlem av noen norsk jødisk storfamilie. Jeg har ikke undersøkt dette systematisk, men av slike jøder som her er omtalt, var det f.eks. en høy andel som var kommet til Norge som flyktninger fra Tyskland like før krigen: Arthur og Elfriede von Halle, Meinhold og Anna Mühlfelder, Isidor Gabbe og Gisela Wilmersdoerffer var alle kommet til Norge i 1939. Med et lite unntak for Elfriede von Halle, hadde disse, naturlig nok, heller ikke familie eller annet utbredt kontaktnett i Norge. Foruten at de ikke hadde familie i Norge, er det rimelig å anta at jøder som nettopp var kommet til landet også hadde mindre øvrig nettverk i form av venner, arbeidskolleger, naboer etc. Også det kan muligens forklare at flere av disse jødene bare oppnådde å ligge «syke» hjemme og ikke å bli innlagt i sykehus.

Kjennskap til helsepersonell, spesielt leger som hadde mulighet for å bistå med innleggelse i sykehus, var trolig av stor betydning. Særlig fordelaktig kunne det være å ha leger innen familien eller i nær omgangskrets. Det var trolig også verdifullt å ha ikke-jødiske familiemedlemmer som kunne bevege seg friere i samfunnet enn jødene, da det begynte å knytte seg til fram mot aksjonene høsten 1942. Slike ikke-jødiske familiemedlemmer ga dessuten kontakter også inn i ikke-jødiske miljøer, noe som kunne være av betydning både for sykehusinnleggelser og andre former for bistand.

Tilsvarende er det ikke overraskende at det synes å ha vært positivt å ha familiemedlemmer eller nære kontakter som var aktivt med i motstandsarbeid. Det å ha jødiske familiemedlemmer som var leger og som selv var med i illegalt arbeid, kan ha vært spesielt fordelaktig. Det var da også flere innen familiene til de jødiske legene Leonard Levin og Josef Kirschner, som ble innlagt i sykehus og senere flyktet til Sverige.

Helsepersonell stilte opp

Omfanget av innleggelse av jøder i sykehus under aksjonene fra høsten 1942, viser at både alle de privatpraktiserende legene som rekvirerte innleggelse og leger ved sykehusene gjorde hva de kunne for å hjelpe jøder i en desperat situasjon. Som medisinsk ansvarlige er det naturlig at legenes innsats blir mest synlig. Det var imidlertid ikke bare legene som stilte opp.

Fiktive innleggelser forutsatte at øvrig helsepersonale også tok del, i hvert fall ved ikke å melde fra til politiet. Da han ble utskrevet fra Luster sanatorium ved krigens slutt, visste da også Isak Eidenbom tydeligvis dette da han takket «*alle sanatoriets leger, oversøster og søstre*» for å ha holdt han som fiktiv

pasient i flere år.⁴¹³ Tilsvarende uttalte en pasient ved Talvik Tuberkulosehjem seg i ettertid om oppholdet til Hugo Adler: «*alle visste at dr. Adler var jøde, og at han fra høsten 1942 lå på avdelingen som pro forma tuberkulosepasient*». ⁴¹⁴ Han inkluderte da også øvrige pasienter som naturlig nok også ble kjent med hva som foregikk.

I en beretning om virksomheten ved Universitetets psykiatriske klinikk på Vinderen er nevnt et eksempel på at også øvrig sykehuspersonale bidro i arbeidet for jødiske pasienter.⁴¹⁵ Her skrives bl.a. at «*Klinikken hadde jo sine spesielle oppgaver, bl. a. den å skjule jøder og andre som var forfulgt av tyskerne. Da situasjonen ble for kritisk til at pasientene trygt kunne forbli på sykesalene, påtok maskinistfolkene seg å skjule flyktninger i kjellerrommene...*». Her nevnes da spesielt maskinist Reidar Thoresen, reparatør Alf Grønvold og fyrbøter Walter Eriksen. Tilsvarende i ei bok om Lovisenberg sykehus der også jødiske pasienter i skjul under krigen omtales. Der siteres tre jødiske pasienter på at de aldri vil kunne glemme «*den enestående godhet de møtte på Lovisenberg og hjelpsomheten både hos søstrene, legene og prestene*». Foruten flere leger ved sykehuset, trakk de særlig fram avdelingssøster w og sykehusprestene Peder Olsen og Johannes Aschim (1910–1989).⁴¹⁶

Det var utvilsomt mange ansatte ved sykehus som utførte et risikofylt og viktig arbeid for å sikre at jøder kunne bruke sykehusinnleggelse for å unngå arrestasjon. Selv om mange av dem kanskje ikke var aktive i organisert motstandsarbeid for øvrig, utgjorde også deres innsats en viktig form for motstand mot nazimyndighetenes politikk.

Under krigen var det en del leger og annet helsepersonell som brukte sine posisjoner til å hjelpe motstandsfolk og andre som sto i fare for å bli tatt av myndighetene. Dette synes likevel å ha blitt spesielt aktuelt ved aksjonene fra høsten 1942. Det var da mange leger som gikk ut av sin tradisjonelle rolle med å stille diagnoser og å behandle syke pasienter.

Nå stilte de i mange tilfeller falske eller overdrevne diagnoser og fikk innlagt i sykehus personer som medisinsk sett var friske. De utstedte falske legeerklæringer og opererte friske «pasienter» i samråd med de jødiske pasientene. Etisk sett kan det trolig også sies å ha vært gjort i samsvar med legeedens krav om at leger skal bruke sine evner til det beste for sine pasienter i samsvar med sin dyktighet og dømmekraft. Hensikten var utvilsomt også å verne jøder mot å bli utsatt for forfølgelse og kanskje død. Hensikten ble oppnådd i mange tilfeller. Med sin opptreden berget disse legene trolig

413 Bergen byarkiv, Luster sanatorium, pasientjournal for Isak Eidenbom

414 Skogheim (1998)

415 Psykiatrisk Klinikk 25 år. Beretning om virksomheten 1926–1951, s. 26f

416 Bloch-Hoell (1968), side 93. De tre søstrene som her omtales, var muligens Hanna Jaschzik og hennes to døtre Betty og Cecilie Jaschzik

livet til flere jøder. I den kritiske situasjonen nyttet legene sin medisinske autoritet og den tillit og respekterte posisjon de hadde i samfunnet, til å gjøre det de kunne for å hjelpe.

Et moment som kanskje kan ha bidradd til at mange leger og helsepersonell for øvrig stilte opp for å forsøke å hindre at jøder ble tatt ved aksjonene høsten 1942, er at de var kjent med jødiske legekolleger. I mellomkrigstida hadde en del jøder fått utdannelse som leger. Dermed var det også en del ikke-jødiske leger som kjente til jødiske kolleger. Av slike jødiske leger som stort sett var oppvokst i Norge, kan nevnes Lilli Bernstein (gift Hovstad) (1909–1994), Oscar Bernstein, Pincus Caplan, Toni Hirschfeld, Josef Kirschner, Abraham Ramson (1904–1981) og Lydia Gjertrud Simonsen (født Schattenstein) (1900–1969). I tillegg kom flere jødiske medisinstudenter som Martin Markus (1918–2007), Samuel Dante Plavnik (1918–2004), Robert Savosnick (1915–1998) og Gabriel Philip Stiris. Flere av disse rømte til Sverige.

Ikke-jødiske leger kan også ha blitt påvirket av at jødiske legekolleger ble arrestert allerede før de samordnede aksjonene fra høsten 1942. Dette gjaldt i hvert fall disse fire: Ephraim Wolff Koritzinsky som var en velkjent lege og hadde vært direktør for sykehuset i Trondheim siden 1933. Han ble arrestert i desember 1941 og holdt i fangenskap til han døde i mai 1942. Wulff Becker (1907–1943) ble arrestert under forsøk på å flykte til Sverige i juli 1941 og ble deportert i november 1942. Paul Bernstein arbeidet ved Gaustad sykehus da han ble arrestert i august 1942 og deportert i november, og Leonard Levin ble arrestert 1. april 1942 og deportert i november.

Det er vanskelig å vurdere betydningen det kan ha hatt at en del ikke-jødiske leger og øvrig helsepersonale hadde hatt jødiske leger som kolleger i flere år før krigen og så opplevde hvilken desperat situasjon de befant seg i fram mot aksjonene i 1942. Det er likevel rimelig å anta at dette kan ha ført til at leger og annet personale ved sykehus stilte opp og forsøkte å hjelpe høsten 1942.

Blant jødene som ble innlagt i sykehus, var det flere som tilhørte gruppa av det som gjerne ble kalt for «emigrantleger», altså jødiske leger som like før krigen var kommet til Norge, gjerne fra Tyskland eller Tsjekkoslovakia.⁴¹⁷ Dette gjaldt de tidligere omtalte legene Hugo Adler, Leo Eitinger, Alfred Guttmann og Wilhelm Jaroschy. I tillegg var det flere jødiske leger som hadde vært her i noen år da aksjonene mot jødene ble satt i verk. Flere av disse var erfarne leger som trolig ble respektert av norske kolleger som fikk kontakt med dem. Dette gjelder tidligere professor og direktør ved barne-

---

417 Hem og Børdahl (2001)

klinikken i Praha, Berthold Epstein (1897–1962), og leger som Julius Hauer (1900–), Fritz Hirschberg (1888–1963), Jonas Kanter (1869–), Carl Israel Lennhof, Reinhard Kraus, Hans Saenger (1884–1943) og Hugo Stern (1875–).

Minst fire av disse legene ble innlagt i sykehus. Det vil trolig si at en større andel av dem ble innlagt enn det som gjaldt for jøder generelt. Forholdet er uklart, men kanskje norske leger var ekstra opptatt av å hjelpe sine jødiske kolleger? Samtidig hadde norsk sykehuspersonale fått erfaring med å arbeide sammen med disse jødiske «emigrantlegene», som ofte var høyt spesialiserte og erfarne.⁴¹⁸ Respekten som en del norske leger kanskje utviklet for denne gruppa av jøder, kan også ha smittet over i en økt respekt og sympati for jøder mer generelt. Dette kan kanskje også bidra til å forklare noe av den store innsatsen sykehuspersonale gjorde for å forsøke å berge jøder fra å bli tatt.

Det var ikke bare leger som befant seg på «riktig side» under krigen, som stilte opp og hjalp jøder. Som tidligere omtalt skrev f.eks. legen Ragnhild Vogt Hauge en falsk legeattest som trolig reddet den jødiske kvinna Gisela Wilmersdoerffer fra å bli arrestert. Dette gjorde hun selv om hun var medlem av NS. Det finnes eksempler på at NS-medlemmer synes å ha gjort sitt for å hindre at jøder i enkelte tilfeller skulle bli arrestert. Det er mulig at slike tilfeller bare var utslag av opportunistiske holdninger for å sikre seg i tilfelle krigslykken skulle snu eller at disse personene fattet sympati for den enkelte jøden de fikk befattning med. Det kan også tenkes at slike tilfeller var utslag av at ikke alle som støttet opp om NS, nødvendigvis også støttet partiets politikk overfor jødene. Enkelte, som dr. Ragnhild Vogt Hauge, kan ha handlet direkte i strid med nazimyndighetenes politikk som en høyst bevisst handling.

Jeg har også omtalt noen tilfeller der tyske leger synes å ha bidratt til at jøder unngikk å bli tatt under aksjonene. I tilfeller der dette dreide seg om utkommanderte, tyske leger innen Wehrmacht, kan det være utslag av at ikke alle tyskere i militærtjeneste var nazister og antisemitter. Dette kan ha vært tilfelle f.eks. for den tyske fengselslegen i Trondheim som sørget for å få Marcus Bermann overført til sykehus. Et annet tilfelle er de tyske legene i Hammerfest som trolig med overlegg godkjente den falske diagnosen for Hugo Adler gjennom flere år. Tilsvarende gjelder for den tyske legen i Sydspissen fangeleir som fikk Oscar Bernstein innlagt i sykehuset i Tromsø. Det er mulig at andre faktorer kan bidra til å forklare at disse legene handlet som de gjorde. Det tenkes her på at Hugo Adler og Oscar Bernstein var

---

418 Hem og Børdahl (2000)

legekolleger. Dessuten kan en grunnfestet legeetikk ha vært av betydning, kanskje kombinert med visse taktiske hensyn. En kan likevel ikke se bort fra at det lå en bevisst politisk tanke om regimemotstand bak, da de tyske legene bidro til at disse jødene ble innlagt i sykehus.

Hjelp til jøder – et ledd i motstandsarbeid?

Jeg har vist at en del jøder ble innlagt i sykehus for å unngå å bli arrestert under aksjonene. En rekke leger var involvert i denne virksomheten. Den besto i å gi falske diagnoser og på ulike vis motarbeide nazimyndighetenes politikk overfor jødene. Dermed er det nærliggende stille spørsmålet om hvorfor leger aktivt bidro til at jøder fikk status som pasienter. Anså de det som et ledd i motstandskampen eller handlet de ut fra det de oppfattet som en moralsk forpliktelse som leger og som medmennesker?

Det å skrive inn friske jøder som «syke» pasienter, måtte uansett bli ansett som en illegal opptreden. Det var alvorlig å motarbeide myndighetenes politikk. De som likevel valgte å gjøre dette, måtte være klar over at de dermed opptrådte ulovlig. Blant leger var en del aktive motstandsfolk. Dermed er det heller ikke unaturlig å anta at mange leger bevisst stilte opp for å forsøke å bidra til å hindre at jøder ble tatt ved aksjonene. Noe sykehuslegene da kunne stille opp med, var nettopp å legge inn jøder som fiktive pasienter ved sine sykehusavdelinger.

Som omtalt innledningsvis, er det ukjent i hvilken grad leger eventuelt nektet å hjelpe jøder som ønsket sykehusinnleggelse eller sykeattest høsten 1942. Dermed mangler vi et helhetlig bilde av helsepersonales opptreden overfor jøder under aksjonene. Det framstår uansett et inntrykk der det er tydelig at en del leger og øvrig helsepersonale stilte opp og risikerte mye for å forsøke å hjelpe jøder.

Det framgår også at flere av legene som fikk innlagt jøder i sykehus, hadde viktige funksjoner i det organiserte motstandsarbeidet i landet. Overlege Carl Semb ved Ullevål sykehus og reservelege Bjørn Helland-Hansen (1903–1985) ved Lovisenberg sykehus er f.eks. betegnet som pionerer i den illegale motstandsledelsen.⁴¹⁹ Blant andre leger ved sykehusene i Oslo som fikk lagt inn jøder ved sine avdelinger, var overlege Olaf Bang ved Diakonhjemmet sykehus legenes representant i den illegale *Koordinasjonskomiteen* (KK)⁴²⁰, mens stadsfysikus Andreas Diesen (1881–1958) tidlig var kommet med i illegale legegrupper, der han fra sommeren 1941 hadde arbeidet sammen med bl.a. Carl Semb. Han ble et sentralt medlem av den illegale

419 Gogstad (1995), s. 47

420 Cohen (1997), s. 142; Gogstad (1995), s. 57

«legefronten».⁴²¹ Ole Jacob Malm var en av de mest sentrale motstandsfolkene i landet og initiativtaker til etablering av *Koordinasjonskomiteen* (KK). Overlege og professor Torleif Dale ved Rikshospitalets røntgenavdeling var i juni 1941 blitt valgt inn i den illegale legekommité.⁴²² Ved sykehuset i Tønsberg var både direktør og overlege Nikolai Nissen Paus og overlege Anton Jervell ledende i motstandsarbeidet i distriktet. I Narvik var overlege Erling Borch-Johnsen leder for både Milorg og den illegale etterretningsorganisasjonen XU⁴²³, mens overlegene Erling Skouge og Erik Poppe i Tromsø var ledere for *Koordinasjonskomiteen* (KK) i Troms.⁴²⁴

Dette er leger med formelle ledende verv i det organiserte motstandsarbeidet. I tillegg kommer flere andre som var aktive i motstandsarbeid. Dessuten må det å bidra i å hindre at myndighetene fikk arrestert jøder under aksjonene, kunne betegnes som en form for illegal aktivitet. En del leger arbeidet aktivt for å hindre at jøder ble arrestert under aksjonene fra høsten 1942. Jeg har imidlertid ikke undersøkt om dette kan forklares ut fra «ordre» fra ledende motstandskretser. Jeg har heller ikke foretatt noen systematisk analyse av hvem disse legene var i forhold til legekolleger som ikke var like aktive i å få innlagt jøder i sykehus. Her kunne det tenkes at legekolleger som var vel så aktive i motstandsarbeid og som tilsynelatende var i posisjon til å få innlagt jøder i sykehus, unnlot å gjøre dette. Kanskje slike passive «motstandsleger» faktisk var i flertall ved aktuelle sykehus? På den annen side kan det tenkes at leger og øvrig helsepersonell som ikke framhevet seg ved øvrig motstandsarbeid, var aktive i å forsøke å hjelpe jøder ved innleggelse i sykehus. Slike forhold er ikke undersøkt.

Sykehusinnleggelse – én av flere måter å unnsnippe deportasjon

Flertallet av jødene i Norge unnsnapp ved myndighetenes aksjoner fra høsten 1942. De fleste rømte i sikkerhet over grensa til det nøytrale Sverige. En større gruppe jøder som ikke ble forsøkt deportert, var jøder som var gift med ikke-jødiske nordmenn. Disse ble holdt internert til krigens slutt. Av taktiske grunner skulle dette også gjelde for jøder med statsborgerskap i en rekke land som ble regnet som fiendestater og i land som var allierte med Tyskland. Videre fikk noen forlate landet legalt fordi de var f.eks. svenske eller danske borgere. Noen få greide å holde seg skjult i Norge gjennom krigen, enten ved å ligge i dekning eller ved at myndighetene ikke ble kjent med at de var av jødisk opphav. Som vi har sett forekom det dessuten at

⁴²¹ Gogstad (1995), s. 147f

⁴²² NHM, HHI-arkivet boks 55, KK-rapporter, bilag 4, s. 2 og 3 og bilag 22, s. 2

⁴²³ Aas (2001), Rognmo (2016), Gogstad (1995), s. 106; Ryeng (2009)

⁴²⁴ Christensen (1995), s. 477; Bernstein (2016 Internett), s. 4

myndighetene lot en del gamle og alvorlig syke jøder bli værende igjen, trolig av rent praktiske grunner.

Mitt tema har vært jøder som ved aksjonene fra 1942 ble innlagt i sykehus med mer eller mindre falske diagnoser eller som lå syke hjemme med legeattest. Jeg har vist at slike tiltak ble satt i verk av en del jøder som ledd i planer om å flykte til Sverige eller med håp om å unngå arrestasjon. I likhet med andre former for fluktplaner, involverte også disse tiltakene ikke-jødiske nordmenn. Et spesielt trekk her er at dette særlig omfattet helsepersonell som leger og andre. De skrev falske eller overdrevne diagnoser og erklæringer og fulgte opp med nødvendige tiltak for å sikre at de jødiske pasientene ikke ble hentet av politiet og deportert. Dette lyktes ikke alltid, men i mange tilfeller lyktes «pasientene» i å rømme fra sykehus og å komme seg til Sverige eller å bli værende som pasient til krigens slutt. Dette skjedde i et positivt samspill mellom driftige og initiativrike jøder og norsk helsepersonell der leger, sykepleiere og andre risikerte mye i forsøkene på å hjelpe jøder i en dramatisk situasjon.